

УДК 811.112.2-94.09"1954"М.Гіллерс:94(100)"1939/1945"
DOI 10.35433/brecht.7.2021.35-43

Софія Олександрівна Варецька
кандидат філологічних наук, доцент, доцент
Львівський національний університет імені Івана Франка
sofia.varetska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1304-323X>

**Сучасне переосмислення минулого
(на прикладі роману «Жінка в Берліні»)**

Розглядається комплексна проблема, яка охоплює сукупність питань, пов'язаних із переосмисленням історичного минулого. В останні десятиріччя відбулися певні трансформації, особливо на рівні рецепції минулого, що дає змогу говорити про дещо модифікований погляд на історію та її відображення в художній літературі. Звертається особлива увага на фемінний спосіб перепрочитання національної й світової історії крізь призму буденного життя й приватної сфери буття. Такий підхід демонструє специфіку жіночого світогляду крізь повсякденне: тілесність та щоденна рутинна. Проаналізовано трагічний досвід війни з використанням великої палітри людських реакцій та моделей поведінки в стресовій небуденній ситуації. Показано не фактографічну історію Другої світової війни, а правдиву історію німецької жінки Марти Гіллерс на прикладі її щоденника «Жінка в Берліні».

Ключові слова: історія повсякденності, макроісторія, мікроісторія, «Жінка в Берліні», Марта Гіллерс.

Varetska S. O.

Modern rethinking of the past (for example of novel "Women in Berlin")

A complex problem is considered, which covers a set of issues related to the rethinking of the historical past. In recent decades, there have been some transformations, especially at the level of reception of the past, which allows us to speak of a slightly modified view of history and its reflection in fiction. A set of issues related to a comprehensive study of a phenomenon of war in an anthropological dimension is considered. Special attention is paid to a feminine way of re-reading of the national and world history through the prism of everyday life and the private sphere of being. This approach demonstrates the specifics of the female worldview through everyday life: corporeality and daily routine. A tragic experience of the war is analyzed using a large palette of human reactions and models of behavior in a stressful non-routine situation. Not a factual history of the Second World War, but the true story of the German woman Martha Gillers on the example of her diary "Woman in Berlin" is shown.

Key words: history of everyday life, macrohistory, microhistory, "Woman in Berlin", Martha Gillers.

Varetska S. O.

**Modernes Umdenken der Vergangenheit
(am Beispiel des Romans «Frau in Berlin»)**

Es wird ein komplexes Problem betrachtet, das eine Reihe von Fragen im Zusammenhang mit dem Umdenken der historischen Vergangenheit umfasst.

In den letzten Jahrzehnten hat es insbesondere auf der Ebene der Vergangenheitsrezeption einige Wandlungen gegeben, die es uns erlauben, von einem leicht modifizierten Blick auf die Geschichte und ihre Reflexion in der Fiktion zu sprechen. Besonderes Augenmerk wird auf die weibliche Art gelegt, National- und Weltgeschichte aus dem Blickwinkel des Alltags und der Privatsphäre neu zu lesen. Dieser Ansatz zeigt die Besonderheiten des Weltbildes von Frauen im Alltag: Körperlichkeit und Alltag. Anhand verschiedenster menschlicher Reaktionen und Verhaltensmuster in einer ungewöhnlichen Stresssituation wird die tragische Kriegserfahrung analysiert. Gezeigt wird nicht die faktische Geschichte des Zweiten Weltkriegs, sondern die wahre Geschichte der Deutschen Martha Hillers am Beispiel ihres Tagebuchs „Frau in Berlin“.

Stichworte: Alltagsgeschichte, Makrogeschichte, Mikrogeschichte, «Frau in Berlin», Martha Hillers.

У кризові й переломні періоди розвитку людства, як скажимо, пандемія COVID-19 переосмислюється замкнутий простір власного дому та циклічне буденне існування індивідумів. Теорія буденного життя чи історія повсякденності (everyday life history, Alltagsgeschichte) набувають останнім часом чималої зацікавленості серед сучасних філософів, соціологів, культурологів та літературознавців. Історія повсякденності вивчає сферу людського буття у будь-яких контекстах: історико-культурний, соціальний, етнічний та ін. У центрі уваги постає комплексне вивчення звичного, рутинного життя представників різних соціальних верств, у тому числі емоційні реакції на різноманітні життєві обставини й мотиви поведінки. Теоретичним підґрунтям можна вважати напрацювання феноменологічної школи, й зокрема праці німецького філософа Едмунда Гуссерля [5] та австрійського соціолога й філософа Альфреда Шюца [11: 129-137]. Інтерес до цієї проблематики датується 60-70-тими роками ХХ ст., саме в цей період з'являється значна кількість праць присвячених цій темі: Норберт Еліас, Фернан Бродель, Марк Блок, Б. Вальденфельс, А. Лефевр та ін. Одні вчені досліджують повсякденність через одиничні прояви, а інші вивчають групу людей, їм важливі ті відносини, які виникають у спілкуванні й взаємодії. Таким чином відбувається зміна поглядів щодо ролі повсякденного життя в історії розвитку людства, у даній розвідці прицільна увага зосереджена саме на переломні й проблемні періоди, такі як революції, війни, перевороти тощо. Французький історик Фернан Бродель трактував «минуле як повільне чергування періодів «великої тривалості», що включали й повсякденний побут людей, а історію повсякденності вважав органічною складовою макроконтраксту» [3: 286]. Вчений багато уваги приділяв у своїх дослідженнях тому як офіційна культура верхівки сприймалася людьми знизу, наголошував на тому, що спосіб життя людей, їхній повсякденний побут безпосередньо впливає на їхню ментальність. Такий метод дослідження, а саме детальне вивчення людського пізнання, психології, її поведінки задля розуміння «духу часу» отримав визнання серед медієвістів та дослідників Нового часу [3: 315]. Послідовники броделівської концепції пішли далі й запропонували поняття «мікроісторії» (Карло Гінзбург, Джованні Леві та ін.). «Вони вважали, що предмет наукового зацікавлення становлять не поширені явища, а унікальні, єдині у своєму роді, випадкові, стосується це окремої людини чи групи людей» [9]. Власне такий мікроісторичний підхід дозволяє ближче розглянути окрему історію повсякденного життя в макроконтраксті. У Німеччині з'являється ще одне

тлумачення такого розуміння як «історія знизу» (Geschichte von unten), яке спочатку походить не з академічного середовища, а від громадських угруповань, які звертають увагу істориків саме на індивідуальний досвід кожного. Одним із завдань вони для себе вбачали перейменування вулиць та збереження пам'яті про злочини націонал-соціалістів у кожному конкретному місті Німеччини, важливим було не стерти з пам'яті й забути, а постійно нагадувати молодшому поколінню про такі явища в історії людства.

Таким чином уже в 1990-тих роках виникає ціла течія науковців, які фокусують увагу на мікроісторії, джерельною базою для них постають здебільшого регіональні архіви, зокрема це Альф Людтке, Ганс Медик, Ріхард Ван Дюльмен, Лутс Нітхаммер та ін. Таким чином йдеться не лише про новий ракурс бачення картини минулого, а про принципово інший підхід до його реконструкції. Вчені-мікроісторики почали акцентувати увагу не просто на звичному побуті, а досліджувати досвід екстремального виживання в умовах війн, революцій, терору чи голодомору. Альф Людтке у своїй науковій розвідці «Що таке історія повсякденності?» стверджує: «Найважливіше у вивченні історії повсякденності – це вивчення людини в праці і поза нею; це детальний історичний опис влаштованих і знедолених, одягнених і голих, ситих і голодних, розбрату і співпраці між людьми, а також їхніх душевних переживань, спогадів, любові і ненависті, а також і надій на майбутнє. Центральними в аналізі повсякденності є життєві проблеми тих, хто в основному залишилися безіменними в історії. Індивіди в таких дослідженнях постають і діючими особами, і творцями історії, вони ті, хто активно продукує, відтворює і змінює соціально-політичні реалії минулого і сьогодення» [8: 77]. В науковий обіг історика повертається маленька «людина», цей процес більш відомий як історико-антропологічний поворот. Отож, таким чином аналізується повсякденне існування пересічної людини, а не визначної особистості, розкривається її життєвий мікросвіт, визначаються стереотипи поведінки й мислення тк. зв «мовчазної більшості».

Уже минуло більше як півстоліття з моменту завершення Другої світової війни, однак ця тема залишається актуальною й до нині, трагізм й жахіття цього явища різносторонньо представлені в художній літературі, філософії, кіномистецтві тощо. У полі уваги дослідження перебуває реальна історія з життя «маленької» людини, яка особисто пережила подібні катаклізми. Зокрема в фокусі постає життєпис жінки-німкені, що було на час написання твору доволі рідкісним явищем, адже бути жертвою з боку держави окупантки до 1990-тих років – це табуована тема в німецькомовному просторі. Здебільшого історія розповідається з точки зору чоловіків, жіночі історії, які були на той момент масовими, залишилися безіменними, як і щоденникові записи «Жінка в Берліні», зроблені авторкою, яка побажала залишитися анонімною, адже її історія нічим не відрізнялася від мільйона подібних. У передмові читаємо: «Те, що авторка побажала залишитися анонімною, зрозуміло, мабуть, кожному читачеві. Власне, її реальна особа не має принципового значення ще й тому, що зображено тут не цікавий унікальний випадок, а спільну похмуру долю незліченних жінок. Без цих записів хроніка нашого часу, яку досі майже завжди вели суто з чоловічої перспективи, була б односторонньою й неповною» [7: 14]. Цікавим залишається той факт, що все ж у 2003 році було оприлюднено ім'я авторки – це Марта Гіллерс (у шлюбі Дічі-Гіллерс). Отож мало минути більше як півстоліття, щоб все ж приховане стало відкритим, рівно за стільки років

людське суспільство дозріло до того, щоб назвати речі своїми іменами. Варто зауважити, що в тексті немає ані звинувачень чи засуджень будь-кого чи своїх чи ворогів, ані дидактичних повчань, це особисте свідчення повоєнної реальності без жодної претензії на унікальність. Однак саме таке свідчення демонструє просту істинну – усі загарбники чи переможці ведуть себе однаково, незалежно від національності чи релігійної приналежності. І саме ці явища постають у фокусі досліджень історії повсякденності.

Перша публікація щоденника з'являється не на батьківщині авторки, а в Нью-Йорку англійською мовою 1954 року. Текст виявився настільки резонансним, що вже 1955 його видають у Великій Британії й згодом перекладають шведською, норвезькою, нідерландською, італійською, японською, іспанською, французькою та фінською мовами. У Німеччині вперше її друкують у маленькому німецько-швейцарському видавництві Гельмута Коссодо 1959 року, однак навіть незначний наклад викликав бурхливе обурення в тогочасному суспільстві, адже безіменна авторка спалювала гідність і честь німецьких жінок. Їй закидали, що такі моменти з життя варто просто забути, заховати глибоко в собі й не ворушити більше трагічного минулого. «Нічого дивного, що після такої хвилі критики й шельмувань авторка, прихована за анонімним статусом, не лише не розкрила власної особи, а й висловила бажання не перевидавати скандальний текст за свого життя» [10: 292]- зауважує у післямові Роксоляна Свято, перекладачка твору українською мовою.

Період нотаток охоплює час з 20 квітня по 22 червня 1945 року в момент окупації Берліну радянською армією. У книзі у формі щоденника описані день за днем будні німецької молодої жінки, берлінської журналістки, їй трохи за тридцять, яка відрізнялася від багатьох інших лише тим, що бодай трохи володіла російською мовою, що давало їй перевагу у спілкуванні з радянськими солдатами, щоб іноді порятувати себе чи когось з близьких. Умови, в яких перебуває героїня – це екстремальна гранична ситуація, модель поведінки людей за таких обставин зумовлена зовнішніми факторами. «Комплексне дослідження феномену війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірі, створює передумови для виявлення й характеристики усієї палітри людських реакцій, переживань, мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки і життєвих практик в умовах, що суттєво відрізняються від мирного часу»[6: 19]. Саме таку абсолютно типову поведінку як на той час і описує Марта Гіллерс у своєму щоденнику. Однак цю реальність, продемонстровану з жіночого тілесного споду, не захотіло прийняти тогочасне суспільство. Адже в ситуації війни чи у нашому випадку окупації на перший план виступають такі людські характеристики як страх, голод, спрага, зневага тощо.

Власне з перших сторінок твору ми дізнаємося, що Червона армія поступово наближається до Берліну. Оповідачка добре усвідомлює, що це просто питання часу, вона розмірковує про будні, як скажімо: «Люди катують себе безглуздими запитаннями. Я ж хочу думати лише про сьогодні, про найнагальніші справи» [1: 18] або про те, що в її помешкання влучила бомба «Тепер коли нічого більше немає і в мене залишилася тільки валіза з купкою старого одягу, я почуваюся голою і легкою. Ніщо не є мені належним, а тому мені належить усе, скажімо – ця чужа мансарда» [1: 8]. З цих фраз помітно як швидко змінюється стереотипне мислення пересічних громадян, коли вони потрапляють у

кризову ситуацію. «Тепер усе належить усім. Люди більше не прив'язуються до речей і не бачать великої різниці між своєю і чужою власністю» [1: 19]. Те, що в мирний час є абсолютно прийнятною нормою поведінки втрачає свій сенс у переламний період.

Оповідь сфокусована в цілому на одному районі Берліну. Перед реципієнтом постає багатоквартирний будинок, де переховується невелика купка сусідів, вони намагаються вижити в цей нелегкий час. Під час бомбардувань усі біжать в підвал – це єдине місце, де усі бодай трохи почувають себе захищеними. «Його офіційна назва – бомбосховище. Ми ж називаємо його ямою, підземеллям, катакомбами страху, братською могилою» [1: 22]. І якщо на початку щоденника люди спускаються сюди лиш іноді, то вже досить скоро підвал перетворюється на місце їхнього постійного проживання. І як ведеться в людській спільноті одразу починає влаштовуватися певний розпорядок та ієрархія поміж співмешканцями. Героїня розмірковує з цього приводу: «... у цьому підвалі панує дух порядку і ладу. Мабуть, це в самій природі людини. Певно, люди функціонують так іще з кам'яного віку. Стадні тварини з інстинктом збереження виду. У тварин це завжди самці – бугаї й жеребці, вожаки. Але в цьому підвалі доречніше говорити про кобил-вожачок» [1: 29-30].

Слайд Оповідачка має добру освіту, володіє кількома мовами, до війни вона активно подорожувала багатьма країнами й належала до кола інтелектуальної еліти Берліну, проте зараз в цій ситуації безвиході, вона стала однією із сірої безбарвної маси. Коли вона описує людей в підвалі, вона дуже добре розуміє, яка їхня роль у цій ситуації, вони стали нікому не потрібними. «Крім того, ще кілька інших людей, непомітних і безбарвних. Ми – сміття, що виявилось непотрібним ані на фронті, ані в ополченських загонах Фольксштурму» [1: 25]. В іншому випадку, коли вже в будинку хазайнують росіяни, авторка стверджує: «Ми зовсім безправні, трофеї, лайно. Наш гнів спрямовано на Адольфа» [1: 95]. «Ми в глибокому, глибокому лайні. Кожна хвилина життя – дорогою ціною. Повз нас пролітає буря. А ми – як листочки, що тріпотять на вітрі: не знаємо куди нас віднесе» [1: 78]. Усвідомлення власної нікчемності й непотрібності продиктоване самим життям. З таких фраз простих людей вибудовується бачення великої історії повоєнної Німеччини.

Основним тлом оповіді є щоденне життя героїні, яка кожного дня вирушає на пошуки бодай якоїсь їжі, голод ставав з кожним днем нестерпнішим, а також того, чим можна було б зігрітися – вугілля, дрова чи поламані меблі. Вона також описує свої відчуття тваринного страху й жаху, які її проймають усякий раз, як з'являється безпосередня загроза життю. «Бомби; стіни захиталися. Мої пальці, що вчепилися в ручку, і досі тремтять. Я спітніла, наче після важкої праці. Раніше я їла в підвалі грубі скибки хліба з маслом. Але після того разу, як бомба влучила в мій дім і вночі я допомагала відкопувати людей з-під завалів, мене не полишає страх смерті. Симптоми щоразу однакові. Спершу пітніє біля коренів волосся, тоді щось ніби дірявить мені спинний мозок, у горлі починає дерти, в роті пересихає, а серце вибиває синкопи» [1: 27]. Саме такі відчуття є на початку оповіді, проте вже за місяць часу поріг сприйняття небезпеки знижується, коли на перший план виходить почуття голоду. «В м'ясну чергу до Гефтера влучила бомба, просто посередині: троє загиблих, десятеро поранених. Але черга й далі стоїть... Всі стоять непорушно, як мур; і це ті самі люди, які раніше стрімголов мчали в бункер, щойно десь у центральній Німеччині з'являться три літаки-винищувачі» [1: 43]. Оповідачка змальовує тогочасне життя

таким, яким вона його бачить, не дає жодних оцінок чи засуджень, вона наче скальпелем розрізає реальність. Поведінка людей змінюється, коли з'являється потреба в їжі чи воді, якої катастрофічно не вистачало, у тексті продемонстровано як швидко втрачаються будь-які моральні приписи, якщо на перший план виходить почуття голоду. «Брак води виганяє нас із усіх дір. Вони виповзають звідусіль: вбогі брудні цивільні, жінки з безбарвними обличчями, переважно літні, адже молодих переховують. Неголені чоловіки; білі ганчірки як свідчення капітуляції, пов'язані над ліктем, – всі вони стоять і дивляться, як солдати набирають відро за відром для своїх коней. Адже військові мають доступ до насоса поза чергою. Втім жодних конфліктів» [1: 84]. Її інтелектуальний багаж дозволяє розуміти й усвідомлювати усе, що відбувається довкола, саме огризок олівця й чистий зошит постають для неї зв'язком з минулим буттям. Записані свідчення на папері – це момент прийняття й усвідомлення того, що відбувалося в той час. «А що ще я можу вдіяти? Мушу це перетерпіти. Наші дні обертаються навколо зеніток і артилерії. Часом хочеться, щоб усе це вже було позаду. Дивні часи. Людина на власній шкурі переживає історію – речі, про які згодом співатимуть і розповідатимуть. Але зблизька все виявляється складним і страшним. Історія неймовірно обтяжує» [1: 35].

Коли в Берлін приходить радянська армія завойовників постає нова проблема – зґвалтування. Сьогодні тема воєнного насилля не є табуованою, однак у період написання щоденника – це було злочином, якби записи знайшли, то авторку могли б жорстоко покарати. Знаючи це, Марта Гіллерс у першій редакції пише про такі речі зашифровано, використовує стенографічні значки й скорочення. «Що таке зґвалтування? Коли я вперше вимовила це слово вперше вголос у п'ятницю ввечері в підвалі, то аж відчула мурашки по спині. Тепер я вже можу про це думати, можу записати змерзлою рукою, вимовити вголос, щоб звикнути до звучання. Звучить як щось остаточне й незворотне, проте це не так» [1: 79]. Німецькі жінки постають такими ж трофеями для радянських чоловіків, як і будь-який крам, який вони мародерством забирають із залишених квартир. Ніхто не переймається, що перед ними живі люди, ба більше з вуст солдатів лунають висловлювання, що німецькі чоловіки так само гвалтували їхніх жінок, на поверхню виринають тваринні інстинкти. Перший досвід гвалту для авторки був таким: «Один хапає мене, штовхає у вітальню... Смердить горілкою і кіньми... Здається він узагалі не звертає увагу на свій трофей. І тим страшніший удар, від якого я падаю на ліжку. Очі заплющені, зуби міцно зціплені. Ані звуку. Лише коли тріщить білизна, яку він розриває, мимоволі скрегочу зубами... Раптом його пальці на моєму роті; сморід коней і тютюну. Я різко розплющую очі. Руки чужинця вправно розкривають мені щелепи. Очі в очі. Після цього він ретельно назбирує слину і спльовує мені в рот» [1: 80]. Переможцеві не достатньо було наруги лише над тілом жінки, він зруйнував все живе, що ще було цілим, у такій ситуації багато жінок втрачало глузд. Як стверджує культурологиня Алайда Ассман: «Масові зґвалтування виявилися, як кажуть соціопсихологи, «німою подією» («a silent event»). Суспільство табувало цю тему, яка не знайшла свого місця навіть у захищеній зоні сімейної пам'яті» [2]. Справді величезна кількість зґвалтованих жінок по обидва боки фронту забрала таку подію зі свого життя з собою в могилу, так нікому й не розповівши. Однак наша героїня і тут не втрачає почуття реальності, вона приймає тверде рішення обрати серед цих загарбників вожака, який щонайменше вбереже її від голодної зграї озвірілих чоловіків. «Немає сумніву: я мушу знайти вовка, який

відганятиме вовчу зграю. Офіцера найвищого рангу: коменданта, генерала – кого вже вдасться розшукати» [1: 80]. І ним стає Анатоль, українець, вихідець з села – «мужчина в розквіті сил і вагою в два центнери». Як виявилось, зґвалтування й неконтрольована поведінка п'яних солдат – це важче для сприйняття, для психіки аніж смертоносні бомби, від них бодай можна спробувати заховатися. Сьогодні є відомими факти про жертв сексуального насильства 1945 року в Берліні, яких налічують від 90 до 130 тисяч жінок, також така поведінка чоловіків нерідко призводила до самогубств серед жінок. Очевидним також постає й те, що від такої поведінки жінки масово вагітніли, є історичні дослідження про кількість зроблених абортів відразу після війни, для цього відкривали спеціальні центри, де жінки могли добровільно перервати вагітність, адже у цей час тимчасово скасували заборону на таку процедуру, оскільки раніше це було заборонено. Марта Гілерс на запитання сусідки чи не боїться вона, що завагітніє, відповіла: «Не знаю, чому, але я просто впевнена, що зі мною цього не станеться. Цілком тілесно кажучи, я ніби замкнула себе зсередини, закрилася від найнебажанішого» [1: 88]. Очевидно той стрес у якому перебувала жінка й сила духу таки закрили її від таких наслідків, попри велику кількість зґвалтувань різними чоловіками, про, що вона свідчить доволі відверто, авторка залишилася при здоровому глузді. Записи в щоденнику слугують своєрідною терапією, як розмова із психотерапевтом, після цього можна відпустити все, що відбулося, проживати день за днем з надією, що колись це закінчиться. Р. Свято зауважує про оповідачку: «Її здатність дистанціюватися від себе до тієї міри, щоби побачити в своїх стражданнях і стражданнях тисяч інших жінок не лише бруталність і жахливу несправедливість щодо найбеззахисніших, а й своєрідне справедливе «вирівнювання рахунку», і справді вражають, як і вміння опановувати себе в найстрашніших ситуаціях і аналізувати пережите по зовсім теплому сліду» [10: 294]. Отож вціліла від бомб, проте знищена морально й фізично, оповідачка й далі вибудовує власну стратегію прийняття тогочасної дійсності, її жага вижити значно сильніша за таку реальність. «Бог знає, що нам доведеться іще їсти. Мені ще далеко до тієї межі, яка становила б загрозу для життя, але не знаю чи аж так далеко. Я знаю тільки, що хочу вижити – всупереч усім відчуттям і здоровому глузду, просто як тварина» [1: 283-284], саме такими словами завершується щоденник.

Таким чином художній текст Марти Гілерс постає перед нами як детально реконструйована історія життя однієї з тисяч жінок в період окупації Берліну, проте більше як 50 років авторка залишалася безіменною і це також свідчить про прийняття таких історій людською спільнотою. Як стверджує Роксоляна Свято про авторку: «Вона – безіменна, одна з тисяч звичайних жінок, які пережили це жахіття, і саме в типовості її історії – її головна цінність» [10: 292]. Отож завдяки дослідженням вчених таких історій знизу, з'являється розуміння, що світ, в якому ми живемо, це велике панно, яке не сконструйоване й запрограмоване кимось наперед, а складається з мікроісторій реальних людей з їхніми прагненнями, мріями, сумнівами, незвичними реакціями, спогадами про минуле й уявленнями про майбутнє. Варто також наголосити, що ці окремі історії не є сателітами чи ізольованими клаптиками, вони всі в якийсь спосіб переплетені між собою і стрижневим елементом тут виступає – повсякденне життя звичайної людини. Завдяки таким історіям знизу, що репрезентують

«маленьку», пересічну людину з'являється нове розуміння минулого, на прикладі мікроісторії вибудовується макроконтекст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

1. Анонім *Жінка в Берліні*. Київ: Комора, 2019. 304 с.
2. Ассман А. *Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика*. Доступно на http://loveread.me/read_book.php?id=47595&p=52#gl_54 Цит. [10.08.2021]
3. Бродель Ф. *Структуры повседневности: Возможное и невозможное* In: Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV - XVIII вв. в 3-х т. М., 1986. Т.1. 621 с.
4. Гирц К. *Интерпретация культур*. In: Культурология. XX век. М., 2004.
5. Гуссерль Е. *Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії*. Харків: Фоліо, 2020. 348 с.
6. Лисенко О. *Повсякденна історія війни: методологічні нотатки* In: Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип. 13. С. 19.
7. Луцишина О. *Жінка в Берліні. Жінка в підвалі. Жінка у своєму домі*. In: *Жінка в Берліні*. Київ: Комора, 2019. С. 5-14.
8. Людтке А. *Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии* In: *Социальная история. Ежегодник, 1998/99*. М., 1999. С. 77.
9. Пушкарьова Н. «История повседневности» как направление исторических исследований». Доступно на <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=50280>> Цит. [10.08.2021].
10. Свято Р. *Більше не безіменна. Післямова* In: *Жінка в Берліні*. Київ: Комора, 2019. С. 291-300.
11. Шюц А. *О множественности реальностей*. In: *Социологическое обозрение*. 2003. Т. 3. № 2. С. 3-35.
12. Шюц А. *Структура повседневного мышления*. In: *Социологические исследования*. 1988. № 2. С. 129-137.
13. Lipp C. *Alltagskulturforshung, Sociologie und Geschichte. Aufstieg und Niedergang eines interdisziplinären Forschungskonzepts* In: *Zeitschrift für Volkskunde*. 1993. 89 Jg. Hf. 1.
14. Schulze M. *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Micro-Historie*. Göttingen, 1994. 80 S.
15. Ullrich V. *Entdeckungsreise in den historischen Alltag* In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. 1985. Hf. 6.

REFERENCES

1. Anonim Zhinka v Berlini. Kyiv: Komora, 2019. 304 s. (in Ukrainian).
2. Assman A. Dlynnaiia ten proshloho. Memoryalnaia kultura y ystorycheskaia polytyka. (in Russian). URL: http://loveread.me/read_book.php?id=47595&p=52#gl_54
3. Brodel F. *Struktury povsednevny: Vozmozhnoe y nevozmozhnoe* In: Brodel F. *Materyalnaia tsyvylyzatsyia, ekonomyka y kapytalyzm, XV - XVIII vv. v 3-kh t.* М., 1986. Т.1. 621 s. (in Russian).
4. Hyrts K. *Ynterpretatsyia kultur*. In: *Kulturolohyia. XX vek.* М., 2004. (in Ukrainian).
5. Husserl E. *Idei chystoi fenomenolohii i fenomenolohichnoi filosofii*. Kharkiv: Folio, 2020. 348 s. (in Ukrainian).
6. Lysenko O. *Povsiakdenna istoriia viiny: metodolohichni notatky* In: *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2010. Vyp. 13. S. 19. (in Ukrainian).

7. Lutsyshyna O. Zhinka v Berlini. Zhinka v pidvali. Zhinka u svoiemu domi. In: Zhinka v Berlini. Kyiv: Komora, 2019. S. 5-14. (in Ukrainian).
8. Liudtke A. Chto takoe ystoryia povsednevny? Ee dostyzheniya y perspektivy v Hermanyy In: Sotsyalnaia ystoryia. Ezhehodnyk, 1998/99. M., 1999. S. 77. (in Russian).
9. Pushkarova N. «Ystoryia povsednevny» kak napravlenye ystorycheskykh yssledovanyi. URL: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=50280> Цит. [10.08.2021]. (in Russian).
10. Sviato R. Bilshe ne bezimenna. Pisliamova In: Zhinka v Berlini. Kyiv: Komora, 2019. S. 291-300. (in Ukrainian).
11. Shiuts A. O mnozhestvennosti realnosti. In: Sotsyolohycheskoe obozrenye. 2003. T. 3. № 2. S. 3–35. (in Russian).
12. Shiuts A. Struktura povsednevnogo myshleniya. In: Sotsyolohycheskye yssledovaniya. 1988. № 2. S. 129–137. (in Russian).
13. Lipp C. Alltagskulturforschung, Sociologie und Geschichte. Aufstieg und Niedergang eines interdisziplinären Forschungskonzepts In: Zeitschrift für Volkskunde. 1993. 89 Jg. Hf. 1. (in German).
14. Schulze M. Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Micro-Historie. Göttingen, 1994. 80 S. (in German).
15. Ullrich V. Entdeckungsreise in den historischen Alltag In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 1985. Hf. 6. (in German).